

Društvo i politika u 19. i 20. stoljeću

Ivančica Marković

(*Učiteljski fakultet, Sveučilište u Osijeku*)

PODJELA I RASPAD KUĆNIH ZADRUGA U SLAVONIJI U 19. STOLJEĆU

UDK 334.73(497.5 Slavonija)"18"

Pregledni rad

Primljeno: 12. veljače 2009.

U radu autorica objašnjava podrijetlo i razvoj kućnih zadruga na hrvatskom prostoru, te pokušava dati odgovor na pitanje koji su sve uzroci raspada kućnih zadruga tijekom 19. stoljeća. Rad se zasniva na uspoređivanju zakonskih akata o kućnim zadrugama s društveno-ekonomskim procesima koji su zahvatili hrvatsko i slavonsko selo u 19. stoljeću.

Ključne riječi: Slavonija, Vojna krajina, kućne zadruge, običajno pravo, 19. stoljeće.

Kućne zadruge su životne, radne, proizvodne, potrošačke i vlasničke zajednice više ljudi raznih naraštaja i to uglavnom rođaka koji žive na jednoj potkućnici, u istoj kući i uz jedno ognjište u zajedničkom gospodarstvu i pod upravom savjeta zadruge, koji čine svi odrasli članovi koji biraju kućedomaćina-starješinu kao upravitelja zajednice prema unutra i predstavnika prema van.¹

Članovima zadruge smatraju se sve osobe koje su u njoj rođene, udane, priženjene, primljene uz ugovor ili prešutni pristanak ostalih članova, određene od vlastelina ili prekomandirane od krajiške uprave. U pravilu svaka osoba koja nakon šesnaeste godine života najmanje deset godina živi u zadrugi postaje njezinim punopravnim članom s izuzetkom sluga, koje mogu cijeli život služiti, a da ne postignu ta prava.²

¹ Hrvatski državni arhiv Zagreb, fond Babogredske satnije, Knjiga zapovijedi za 1919.

² Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I (do 1881)*, Zagreb, 1989, 84.

Kućna zadruga kao organizacija postojala je na čitavom Slavenskom Jugu veoma dugo i u vrlo ustaljenom obliku. Većina slavenskih pravnika 19. stoljeća smatrala je da je zadruga prastara i isključivo slavenska institucija. Iz takvog razmišljanja nastala je «historijska škola prava»³ koja je imala snažan utjecaj na rješavanje zadružnog pitanja sve do početka 20. stoljeća. Još su istraživanja povjesničara Franje Račkog o unutarnjim odnosima u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj državi potvrdili pretpostavku da su i tada postojale zadruge koje su Slaveni kao organizaciju obiteljskog života prenijeli još iz stare postojbine. Također su i vlasnički odnosi imali zadružne značajke jer posjedom nije raspolagao pojedinac «nego porodica, porodična občina, rezom krvi spojena, zadruga».⁴ Dakle, može se zaključiti da je u Hrvatskoj i prije 12. stoljeća postojao takav oblik posjeda i vlasništva koji je svoje korijene vukao iz zadružnog života, a ovaj iz plemenskog ustrojstva. Zbog tog povijesnog utemeljenja zagovornici ove škole željeli su zadrugu sačuvati od propadanja, obraniti ju od nadolazećih društvenih promjena ili samo reformirati u skladu s njima.

Pored ovog postojalo je još jedno stajalište o vremenu nastanka i starosti kućnih zadruga koje je zastupao Ivan Strohal. Prema njegovom mišljenju kućne zadruge su nastale u feudalno doba uz podršku feudalaca. Stoga su zagovaratelji te teorije smatrali da je zadružni sustav neprirodan te da ga treba ukinuti osobito nakon 1848. Njihovo mišljenje je bilo da su kućne zadruge patrijahalne ustanove i da moraju nestati u novom kapitalističkom društvu gdje se sve zasnivalo na robno-novčanom, a ne naturalnom i zatvorenom gospodarstvu kakvo je postojalo u zadrugama.

Dioba zadruga na krajiškom području

Nakon što je Josip Jelačić Banskim pismom u travnju 1848. ukinuo tlaku i feudalnu zavisnost kmetova za zemlju i njezine gospodare, bitno su se promijenile prilike s kućnim zadrugama i oko njih. Budući da su seljaci postali vlasnici selišta istodobno je započelo razdoblje ubrzanog dijeljenja kućnih zadruga.

Paralelno s procesom raspadanja kućnih zadruga, tekao je pokušaj reguliranja običajno zadružnog prava u okviru pisanih zakona. Nastojanja su uglavnom išla k očuvanju zadruga od naglog dijeljenja, a kao razloge za to pristaše su isticali siromašenje hrvatskog seljaštva, smanjivanje njegove porezne snage kao i moguće neredne. Pored toga su se pozivali i na višestoljetnu tradiciju postojanja kućnih zadruga u Hrvata. Naime, kućna zadruga se nerijetko pro-

³ Isto, 32. Pod utjecajem te škole načinjeni su gotovo svi zadružni zakoni u Hrvatskoj, osobito posljednji zakon iz 1889.

⁴ Isto, 27.

matra kao izrazita posebnost Vojne krajine⁵ prije svega zbog samofinanciranja i davanja krajišnika, no ona je isto tako postojala i u ostalim dijelovima civilne Hrvatske i Slavonije.

Zakonski akti i pravne regulative koji su uređivali odnose oko zadružne imovine donosili su se postupno. Prvo zakonsko usklađivanje s običajnim zadružnim pravom uspostavljeno je u Vojnoj krajini iz tada razumljivih razloga. Naime, kao što sam već ranije spomenula, zadruga se smatrala ustanovom za trajno osiguravanje vojničke sile. Središnja carska vlast u Beču u kućnoj zadrugi našla je temeljni oslonac za čitav svoj obrambeni sustav. Vojnik u Vojnoj krajini bio je istovremeno i seljak koji je obrađivao carsku zemlju, a to uživanje mu je bila plaća za vojnu službu.⁶

Unatoč tom ključnom značaju, postojanje kućne zadruge zakonski je definirano tek Temeljnim krajiškim zakonom iz 1807. Prema njemu kućna zadruga je priznata kao jedini mogući oblik socijalne zajednice na teritoriju Vojne krajine. Spomenuti zakon vrlo dobro je uskladio odnose nasljeđivanja s običajno zadružnim pravom koji su oduvijek bili prisutni.

Naime, pojam privatnog vlasništva, svojine kao i način nasljeđivanja sadržani su još u slavenskoj pravnoj povijesti iz najranijeg razdoblja, a ta se pravna povijest upravo u tome razlikuje od rimske i germanske jer počiva na idejama porodičnog jedinstva, stoga je Beč morao i o tome voditi računa.⁷ Isprva su pokušali kućedomaćina izdvojiti kao glavnog vazala, nasljednika, ali se odustalo jer su se svi glasovi u Krajini digli protiv toga, nakon čega je i centralna vlast morala prihvatiti krajiška uvjerenja. Na slavensku se pravnu povijest poziva i Ognjeslav Utješenović Ostrožinski kada pokušava pronaći rješenje za diobu kućnih zadruga.

«Teško je dakako s uvriježenim rimsko-germanskim pojmovima shvatiti neko slično stanje. Ali zbog toga takvo stanje ne gubi sebi svojstvenu istinitost. U takvim prilikama nije lako o nasljeđivanju Slavena govoriti s uobičajenim pojmovima. Tamo gdje imovina nije u vlasništvu jedne jedine osobe, ni nakon njene smrti ne može prijeći na nekog trećeg kao *pojedince*. Smrt upravitelja porodičnog dobra nema kao posljedicu diobu zajedničkog imetka, nego samo nužno iziskuje izbor novog starješine porodice.»⁸

Temeljni zakon iz 1807. poštivao je stoljetna iskustva onih porodica koje su se brojem članova ili veličinom svojih zemljišta očuvale kako bi u vojnom pogledu mogle udovoljavati zahtjevima države. Iz tog razloga odvajanje obi-

⁵ O prvim kućnim zadrugama u Vojnoj krajini v. Hannes Granditis i Karl Kaser, *Familie und Gesellschaft in der Habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, u: *Microhistory of the triplex confinium*, Budapest 1998, 27-68.

⁶ Mirjana Gross, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb, 1981, 98.

⁷ Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge-Vojna krajina*, Zagreb, 1988, 23-25.

⁸ HDA, Zagreb, fond Slavonske generalkomande 1807., 13 – 33.

telji bilo je dopušteno samo ako se moglo utvrditi da to nije išlo na štetu vojne službe.⁹ Takvo stajalište poslužilo je kao osnova za članak 77 koji je propisivao da svaka odijeljena porodica mora posjedovati barem polovicu selišta zbog neosporne činjenice da više ljudi kada žive u zajednici trebaju manje, nego kada se podijele.¹⁰ Zakon je na taj način pokušao zaustaviti društvene procese u Krajini i ograničio ih je samo za potrebe vojne službe.

U prilog ovoj tezi ide i činjenica da nakon 1848. godine u civilnom dijelu Hrvatske dolazi do ubrzanih reformi i raspada kućnih zadruga dok su u krajiškom dijelu Hrvatske zbog svoje uloge ostale netaknute.¹¹

Kako bi se očuvale, Krajina je još 1850., tj. dvije godine nakon ukidanja kmetstva za civilni dio, dobila novi Temeljni zakon prema kojem su selišta na kojima žive zadrugari krajišnici postali nominalno i njihovo vlasništvo.¹²

Posebnim zakonom 1868. dopuštena je dioba zadruga, što je predstavljalo legalizaciju procesa tajne podjele i bez obavještanja službenih oblasti. Tim su se zakonom mogle dijeliti nekretnine i protiv volje većine zadrugara, jer se i obveza vojničke službe prenosi sa zadruga na pojedinca. Suvremeni izvori ističu da su se zbog ovako slobodnog oblika podjele za tri godine razvrgnule dvije trećine zadruga. Međutim treba istaknuti da brojni podaci o diobi zadruga ne mogu biti točne jer se velik broj zadruga potajno podijelio, a druge su bile podijeljene, ali podjela nije bila provedena, pa nisu bili evidentirani. Osim toga, seljaci su namjerno prikrivali pravo stanje kako bi izbjegli porezne obaveze i plaćanje visokih prijenosnih i drugih taksa i troškove činovnicima i odvjetnicima. Prema tome službeni podaci o podjeli zadruga prilično su relativni i o tome se mora voditi briga i biti oprezan pri njihovoj uporabi.¹³

Godine 1871. razvojačena je Vojna krajina pa je postupak oko razvrgnuća zadruga odmah izmijenjen. Članovi zadruga tretirani su kao suvlasnici koji imaju pravo na svoj dio s kojim mogu oporučno raspolagati i njime se zaduživati. U diobi je određen minimum od 6 jutara za svaki dio podijeljene zadruge, ali je za diobu bila potrebna privola svih punopravnih članova zadruga.

Godine 1880. donesen je zakon za Krajinu kojim je ona u diobi uglavnom izjednačena s ostalom Hrvatskom. Naime, dioba se mogla provesti jedino onda kad svaka diobena grana dobije zemljišni minimum, koji je u slavonsko-srijemskom dijelu Krajine i dalje iznosio 6 jutara, a Banskoj krajini i Lici 4 jutra.¹⁴

⁹ Državni arhiv Slavonski Brod, 1844. 3/16.

¹⁰ Utješenić Ostrožinski, *Kućne zadruge - Vojna krajina*, 37.

¹¹ Mirjana Gross, Socijalna historija i istraživanja Vojne krajine, *Naše teme*, br. 11, Zagreb 1982.

¹² Utješenić Ostrožinski, *Kućne zadruge - Vojna krajina*, 196.

¹³ Dragutin Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980, 38.

¹⁴ Isto, 39.

Jedna od posljedica dijeljenja zadruga na manje zadruge ili njihova trajnog razvrgnuća bila je parcelacija i krajnje usitnjavanje posjeda bivših zadruga. Budući da u Vojnoj krajini, posebice u Banskoj krajini, nije bilo velikih imanja i plemićkih posjeda, nego mnogo srednjih i sitnih posjednika, njihov broj, a osobito broj nadničara-bezemljaša, još je više rastao. Oni su nastojali naći posla u obrtu i trgovini u gradovima, a kad u tome nisu uspijevali, bavili su se sječom šume, prodajom drva i krađom stoke. Ukratko, pojavljuje se sve više i više pauperizacija krajiškog življa, a s tim i nezadovoljstvo postojećim stanjem.¹⁵

Uvo enja gra anskog zakonika i dioba kućnih zadruga

Za razliku od Vojne krajine koja je imala zakone iz 1807. i 1850., a koji su nastojali zadrugu sačuvati od naglog raspadanja, kućne zadruge u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji našle su se u rasulu nakon 1848. zbog nepostojanja zakona kao i najosnovnijih uputa o podjeli.¹⁶

Naime, pravne regulative bile su nedorečene. Prve zakonske odredbe o zadrugama Ugarski sabor donio je 1839-1840. One su u Hrvatskoj i Slavoniji ostale na snazi i nakon ukidanja kmetstva te su imale katastrofalne posljedice na diobu zadruga. Osobito je bilo presudno primjena članka VIII. kojim se predviđa mogućnost nasljeđivanja, ali prema načelima općeg građanskog prava. Prema tome, predviđeno je «da djeca obaju spolova imaju pravo nasljeđa imovine roditelja, dakle oca i matere, nakon njihove smrti.»¹⁷, što je bilo u potpunosti proturječnosti sa zasadama običajnog zadružnog prava prema kome sva imovina pokojnika pripada onima koji su s njim živjeli u istoj kući, dakle u obitelji ili kućnoj zadruzi. «To su mogli biti uglavnom muškarci (sinovi, braća, nećaci) a samo u izuzetnom slučaju i kćeri, tj. one koje nisu udate ili su bile udate u istoj kući. Samo u slučaju da nije bilo nijedne muške glave u kući, nasljednice su mogle biti kćeri ili uopće žene.»¹⁸

Zakon je bio proturječan, s jedne strane zadrugama je dopuštao podjelu, nasljeđivanje i oporuku, a s druge nije davao precizan odgovor na koji način zadrugu podijeliti.¹⁹

Ključnu ulogu u sprečavanju dioba odigrao je ban Josip Jelačić tako što ih je 1850. zabranio dok se ne donesu posebni zadružni zakoni. To je i uči-

¹⁵ Isto, 39.

¹⁶ Nije se znalo treba li dijeliti po broju loza ili glava, kako izdvojiti idealni dio, upisivati kao suvlasništvo ili individualno vlasništvo...

¹⁷ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, 124.

¹⁸ Isto, 124.

¹⁹ Građanski zakonik je određivao pojedinačno vlasništvo, nasljeđivanje, izdvajanje vlasništva svakog pojedinca, tzv. idealni dio i bio u potpunosti suprotnosti sa zadružnim, običajnim pravom koje nije poznavalo nasljeđe pojedinca, njegovo vlasništvo i izdvajanje idealnog dijela. O tome M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, 211-213.

njeno 1852. kada se Patentom bečke vlade uveo Opći građanski zakonik u Hrvatsku i Slavoniju. Posljedice primjene tog zakonika bile su dugoročne, naime, započeo je period masovnih dioba. Glavni razlog tome sadržan je u činjenici da taj zakon nije poštivao pravo zajedničkog zadružnog vlasništva nad nekretninama, nego samo suvlasništvo u kome svaki pojedinac ima svoj udio, tzv. idealni dio. Prema tome su svi suvlasnici mogli biti odgovorni za dug ili štetu, koju bi počinio jedan član zadruge te bi ju morali otplaćivati ili bi se provela ovrha. Stoga je ban Josip Jelačić morao ponovo poduzeti mjere kako bi spriječio rasulo te je 1853. godine izdao novu Naredbu prema kojoj se u zemljišne knjige ne treba upisivati suvlasništvo, nego samo ime i kućni broj zadruge sa zajedničkim vlasništvom.²⁰

Zadruge su se u tom periodu uglavnom dijelile tajno što je unosilo još više nereda, iskorištavale su se i zakonske nedosljednosti, a od 1856. česte su pojave ostavinskih rasprava, osobito u Slavoniji.

Dopisnik iz Bedenice kraj Zeline tako 1864. piše o stanju kućnih zadruga u tom dijelu Hrvatske. Ističe da je «najveća propast našega puka ciepkanje kućnih zadrugah koje je po Prigorju i takodjer Zagorju tako mah preotelo da čovjeka srce zazebe, gledajuć očito propadanje našega puka». ²¹ Osvrće se i na pojedina mišljenja o potrebi ukidanja zadruga «Imade mnogo odličnih naših muževah, koji za spas drže našem narodu ako se zadruge ukinu: takodjer bi im se s pravom moglo reći, da nisu zrelo promislili korist zadrugah, a šteta dieljenje i ukinuća istih». ²² Na kraju zaključuje: «Mi živući na lađanju u krugu seljačkom uvidjamo to najbolje jer imademo svakdan žalostnih prizorah pred očima koji bi se jedino uredjenjem zadrugah ukinuti mogli. Pojedine zadruge živuć u slozi pod ravnanjem kućegazde bijahu prije malo godinah sretni i zadovoljne.» ²³

Slična razmišljanja o kućnim zadrugama iznosi i dopisnik iz brodske pukovnije:

«U staro vrieme nije lahko bilo dobiti dozvolu zadrugam dieliti se, nu ipak gdje se je vidila potreba, tu je i dozvoljeno. Nu ondašnje dielbe bile su mnogo pravednije od sadašnjih, jer su onda dotični poglavari s odbornici stranke savjestno dielili. Sad su pako diobam vrata širom otvorena, ali žalibože kad su veoma nepravedne, jer se poglavarstvo sada za diobe kao da neće da brine, već samo strankam kaže: Kad se sami napravite medjusobom, onda ćete dobit dopušćenje za dielbu: da se stranke mogu same medjusobno urediti i slagati, sigurno ne bi se ni dielile, nego bi bratinski živile. Jača stranka, kojoj sve na voju biva i biti mora nije baš mnogo sklona na dielbu jer bi mogla dulje nejaču

²⁰ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, 127.

²¹ «Domobran», 5. listopad, br. 118. 1864.

²² Isto.

²³ Isto.

ugnjeta, zato joj daje sve što je loše i slabije. Ova slabija stranka, buduć je neprestano progonjena, mora pristati na ono što joj se daje, pak s tim u veliku sirotinju upade.»²⁴ Na kraju zbog svega toga dopisnik predlaže da se što prije srede zadružni odnosi i donesu o njima zakoni.

«Da se ovakovim nepravdam jedared učini konac, trebalo bi brzih preinakah na bolje jerbo nam je uz ovakva zla, jao i naopako.»²⁵

Organi vlasti i sudovi bili su zatrpani zahtjevima za diobom, a u slučajevima kada oni nisu po volji riješeni ili je dioba bila odbijena, uslijedile su žalbe koje su ponekad išle sve do najviših ustanova u Zagrebu i Beču.

Glavnu ulogu u očuvanju kućnih zadruga i promicanju života u njima imao je ranije spomenuti Ognjeslav Utješenović Ostrožinski sa svojim djelom *Kućne zadruge u Južnih Slavena* izdano 1859. godine.

Prema riječima Mirjane Gross djelo je došlo u pravom trenutku i «usprkos svom romantičnom, sentimentalnom i konzervativnom ugođaju» bitno je «utjecalo na nove odluke Vrhovnog suda o obustavi ovrha».²⁶ Iako je Utješenović bio pristaša takvog zajedničkog života, nije pretjerano hvalio «patriarhalni život», nego je donio zaključak da je on dobar gdje ima sloge i reda, a vrlo slab gdje vlada nesloga i prisila. Zato takav zadružni sustav ne treba «ni kудiti ni hvaliti». Posebno je istaknuo da takav život mora biti slobodan i da se zasniva na užoj srodnosti njegovih članova.²⁷

Prema Utješenoviću jedan od glavnih uzroka pretjeranih dioba zadruga nakon 1848. bilo je i novačenje za Jelačićevu vojsku u ratu protiv Mađara u Krajini, ali i u civilnom dijelu Hrvatske. Stari krajiški običaj je bio da se od tri za posao sposobna odrasla muškarca za vojsku uzima jedan, od pet dva,... To se pravilo prvi put primijenilo i na bivše kmetove u građanskim oblastima što je utjecalo da se zadruge ubrzano dijele zbog izbjegavanja vojne obveze. Utješenović je stoga smatrao da zadruge ne treba okovati u državne zakone jer će time i one ubrzo nestati.²⁸ Dao je konkretne prijedloge kako izbjeći osiromašenje, bijedu i iseljavanje nakon ukidanja kućnih zadruga: »1. da se patrijarhalni život ostavi i dalje slobodnim; 2. da se zakonima pomaže samo toliko da bi se zaštitili temeljni građansko-pravni odnosi njegovih članova; 3. da se za diobu odredi najmanja izmjera od barem tri jutra zemlje i odgovarajuće zgrade za stanovanje i gospodarstvo; 4. da se ta ustanova ne iskorištava za bilo kakve obveze i javne terete i; 5. da dioba zadruga nikoga ne oslobađa od vojničke službe.»²⁹

²⁴ «Domobran», Zagreb, 12. siječanj, br. 9. 1866.

²⁵ Isto.

²⁶ M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1981, 216

²⁷ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, 133.

²⁸ Isto, 133.

²⁹ Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge-Vojna krajina*, 130.

Protivnici života u kućnim zadrugama tog doba nisu bili toliko poznati i utjecajni poput njegovih pristaša i branitelja. Uglavnom su bili iz redova svećenika, krajiških časnika i nižih činovnika. Oni su u zadrugama vidjeli širenje nemoralnog života, lijenost, ranu ženidbu, ... Posebno su isticali da je život u zadrugama kočio razvoj trgovine jer nitko ništa bez privoljenja čitave zadruge nije mogao prodati. Zadrugarima su zamjerali da previše troše, malo rade, krađu zajedničko dobro i da žene koje ne mogu ništa dobiti iz kuće, «idu stranputice», nastoje se što više kititi i zbog toga pokušavaju zaraditi ponešto i izvan zajednice.³⁰

Još jedan od zagovornika života u kućnim zadrugama bio je i Brođanin Andrija Torkvat Brlić. Njegova stajališta prema kućnim zadrugama slična su stavovima Utješinovića. On je u svom dopisu iz Broda predlagao da se zadruge ostave na miru, jer one koje imaju snage održat će se, u suprotnom propast će same od sebe. Smatrao je da bi se sa zadrugama u Hrvatskoj i Slavoniji trebalo postupiti slično kao u Istri, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini gdje nije bilo nikakvog službeno donesenog zakona, ali su one i pored toga opstale do najnovijeg doba. «Glede zadrugah kućnih pako valja ustanovit načelo slobode. Ne treba tu porote ni intervencije uredovne! Nego tko se ne može slagati u zadrugi, neka izlazi napolje, a nek primi na muške glave dielove zemlje.»³¹

Konačni zakon o kućnim zadrugama Hrvatski sabor je izglasao 1. prosinca 1870. tzv. «Zakon o uređenju zadrugah». U njemu su zastupana liberalna stajališta osobito kad je bilo riječ o nasljeđivanju i diobama zadruga što je omogućilo ubrzani raspad zadruga. To su odluke o podjeli zadruge na loze, osiguravanje prava ženama koje su se udale da traže i dobiju dio iz zadruge kao i mogućnost da izdvoje svoj dio i oni koji su napustili zadrugu prije 1848. Najviše kritika doživio je članak 32. koji govori o podjeli zadruga na loze:

«§. 32. Glede diobnog razmierja valjaju sliedeća načela:

1) Članovi zadruge diele neporketno dobro zadruge među se po lozah (granah) na temelju rodbinskog odnošenja po načelih građanskoga zakona.³²

Pokretno pako dobro imadu članovi zadruge, koji su 16-tu godinu navršili, dieliti na glave.

Pod pokretnim dobrom razumieva se samo u kućnoj zadrugi nalazeća se hrana, krma, piće, svinje, krave, telad, ždriebad i živad.

2) Udovici bez djece pripada, dok se neuda, uživanje diela njezinog pokojnog muža; priženjenom pako u kućnu zadrugu, te ostavšem bez djece udovcu pripada kao vlastnički dio njegove pokojne žene.

³⁰ Pavličević, *Hrvatske kućne zaduge I*, 135.

³¹ Isto, 136.

³² I nakon raspada zadruga postojale su zajednice kojih se kolektivni život nije temeljio na zadrugnim pravilima i zakonima. Grane ili loze su nastale po najstarijoj braći i bilo ih je koliko i braće.

Osim ako je pokojni suprug ili supruga inače oporukom ili nasljednim ugovorom naredio.

§. 37. Ako nagoda nepodje za rukom, odlučit će se žrebanjem, komu će koji dio pripasti.

Žrieb vuku dielbenici od najstarijeg sve do najmlađega.»³³

Takva dioba prvi je put uvedena zakonskim čl. VIII ranije spomenutog Ugarskog zakona iz 1840, međutim kao takva ona u Hrvatskoj nije imala ni svoje povijesno utemeljenje. Naime, 1848. ukidanjem kmetstva seljaci su postali vlasnici selišta, ali tako da su se ona dala zadrugama na uživanje, a ne pojedincima ili lozama. Ta kontradiktornost u donošenju i primjeni zakona može se objasniti na dva načina. S jedne strane time što u Ugarskoj nisu bile poznate zadruge pa kada je zakon donošen o tome se nije vodilo računa, a s druge nepoznavanje slavenske pravne povijesti o načinu nasljeđivanja o čemu je već ranije bilo govora.

Protivnici ovog zakona zamjerali su također i na odredbama koje su se odnosile o pravu žena na dio iz zadruga, iako su se iz nje izudale.

Svi ti razlozi izazvali su brojne sudske sporove stoga je taj zakon 1872. opozvan odlukom o «pravostaju za diobe zadružnih dobara».³⁴

Teorije o uzrocima propadanja zadruga

Novi zakoni koji su doneseni u doba Mažuranićeva banovanja bili su liberalni te su utjecali na daljnji tijek ubrzanog raspada zadruga. Treba naglasiti da je osnovni problem svih zakona koji su doneseni od 1870. do 1880. tj. u doba liberalizma i modernizacije bilo neslaganje građanskog zakonika i zadružnog prava, osobito po pitanju vlasništva, nasljeđivanja i tzv. ženskog prava. Međutim, osim ove teorije o uzrocima raspada zadruga koja ima podlogu u pravnoj regulativi postoji još jedna, pomalo pojednostavljena, tzv. ženska teorija.

Naime, za taj problem propadanja zadruga često su optuživane žene uopće još od M. Reljkovića pa sve do posljednjeg zakona iz 1889. godine. Navodno su žene, snahe, kćeri te koje su dijelile očeve, braću, muževe jer su «svadljive, lijene, kradljive, lukave, lažljive... posvadiše braću među sobom i djecu s roditeljima, te se tako radi tih svađa zadruge raspadoše».³⁵ Međutim nameće se pitanje kako to da žene nisu razbile zadrugu puno ranije, a ne baš u drugoj polovici 19. stoljeća.

Stoga ovim dvjema teorijama treba pridodati i ekonomske utjecaje, a osobito gospodarsku krizu koja je zahvatila hrvatsko selo u razdoblju od 1873. do 1895. U tom razdoblju naglo su pale cijene pšenice, čak tri puta, a

³³ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, 302.

³⁴ Isto, 85.

³⁵ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, 264-265.

vrlo brzo su povećani porezi, stoga se u zadrugama nije moglo gospodariti kao i ranije. Naime, prije gospodarske krize seljak je prosječno morao dati 234 kg pšenice, a na vrhuncu krize 1.026 kg. Agrarna, ali i kriza uopće zahitjevale su promjene u načinu i intezitetu proizvodnje što zadruga sa svojom unutrašnjom organizacijom nije mogla prihvatiti. Unutar zadruga započinju svađe zbog želje za odvajanjem. Pojedinci su pokušavali istupanjem iz zadruga i novim načinom gospodarenja poboljšati svoj ekonomski položaj, a istovremeno se u ljudima pobudio osjećaj i za individualizmom.³⁶

Može se zaključiti da su gospodarski razlozi u proizvodnji i u potrošnji bili glavnim razlogom diobe i raspada zadruga za vrijeme krize sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća.

Zakoni koji su se donosili nisu bili uzrok diobama već su samo posljedica nastojanja da se postojeći ekonomski procesi legaliziraju i dovedu u red.³⁷

Literatura

1. Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge - Vojna krajina*, Zagreb 1988.
2. Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, Zagreb 1989.
3. Vera St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Zagreb 1971.
4. Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1981.
5. Mirjana Gross, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb 1981.
6. Mirjana Gross, Socijalna historija i istraživanja Vojne krajine, u: *Naše teme*, br. 11, Zagreb 1982.
7. Hannes Granditis i Karl Kaser, Familie und Gesellschaft in der Habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts, u: *Microhistory of the triplex confinium*, Budapest 1998.
8. *Domobran*, 12. I. 1866, br. 9.
9. *Domobran*, 5. X. 1864, br. 118.
10. *Vjesnik*, 30. V. 1982.

³⁶ Vera St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Zagreb, 1971, 358.

³⁷ Isto, 355-362.

Summary

THE DIVISION AND DISINTEGRATION OF THE ZADRUGA IN SLAVONIA IN THE 19TH CENTURY

Most Slavic lawyers of the 19th century believed the house *zadruga* (i.e. rural single-house family community or holding) to be an ancient and exclusively Slavic institution. Such a belief gave rise to the "Historical School of Law" that exerted a profound influence on the resolution of the *zadruga* issue before the beginning of the 20th century.

According to the research carried out by historian Franjo Rački, the Slavs brought the *zadrugas* as a way of organizing their family life from their old homeland. Proprietary relations also had *zadruga* characteristics, since the property was controlled "by the family, family community, brought together by blood, a holding" rather than by the individual. The process of *zadruga*'s breakdown began in the 19th century. An attempt at regulating the customary law pertaining to the *zadruga* by means of written legislation proceeded analogously with the breakdown of *zadrugas*.

Zadrugas are frequently considered as specific expressly of the Military Border for reasons of self-financing and the frontiersmen's payments, but they existed in other parts of civilian Croatia and Slavonia as well. Legal acts and regulations defining the *zadrugas*' proprietary relations were made gradually. The first legal approximation with the *zadruga* customary law was introduced in the Military Border by the Elementary Frontiersmen Code of 1807. The family was permitted to split up only if it could be proven that military service would not be adversely affected.

A civil code made in 1840 was in force in the civilian part of Croatia. Contrary to the principles of the *zadruga* customary law, it entitled male and female children to inherit their parents' property, causing *zadrugas* to split up quickly and causing some of them to split up in secret.

All subsequent legal acts made between 1870 and 1880, at the time of liberalism and modernization, proved unable to approximate the civil code with the *zadruga* law, in particular in the departments of property, inheritance, and the so-called women's law.

Economic influences, in particular the economic crisis that struck the Croatian village between 1873 and 1895, affected the decline of *zadrugas* the most. Some people tried to improve their economic position by leaving *zadrugas* and introducing new ways of management, and a sense of individualism stirred up in the people at the same time. Legal acts made in this period were not the cause of the split-ups, but a consequence of efforts to legalize and sort out the existing economic processes.

(Sažetak prevela: Ana Levak Sabolović)

Key words: Slavonia, Military Border, *zadruga*, customary law, 19th century.